

ՏԵՐ-ԶՈՒ

Հեղինակ
ԱՐԷՏԻՆ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐ

ՓԱՐԻԶ
ՏՊԱՐԱՆ Պ. ԷԼԵԿԵԱՆ
1955

S E P - 2 0 P

ՀԵՂԻՉԱԿ

ԱՆԷՏԷՆ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐ

ՓԱՐԻԶ
ՏՊԱՐԱՆ Պ. ԷԼԵԿԵԱՆ
1 9 5 5

Կինը մեր տումը բերին։ Երբ ներս մտաւ, շլմոքած
եւ ապշած, սկսաւ վագել մէկ կարասիկն միւսը, զանոնից
շօշափելով եւ փայփայելով։ «Մենի ալ, կը կրկնէր հե-
կեկալով, հօրս տանը մէջ ունէինի այսպէս արռաներ,
այսպէս գորգեր, այսպէս սեղան, ձեռագործ…»։

Իր յուզումը փոխանցուեցաւ մեզի եւ սկսանի մենից
ալ արտասուել իր հետ։

ՏԻԿ. ՓԱՌԱՆՉԵՄ ՊԱԼԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Այս գիրքը շարունակութիւնն է «1915 – Աղէտ եւ Վերածնունդ»ին, կամ Երկրորդ եւ վերջին հատորը, որ կ'ամբողջացնէ առաջինը:

«1915 – Աղէտ եւ Վերածնունդ»ին մէջ, իրենց յուշերը զրեցին վերապրած հայեր: Պէտք էր լսել նաեւ անոնք որոնց համար աղէտը կը շարունակուի մինչեւ այսօր. որոնք չմեռան, բայց նաեւ՝ չվերապրեցան. որոնք կենդանինահատակներ են եւ որոնց գոյութիւնը ամենէն ահաւոր հերքումն է «եւրոպական եւ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան»:

Տէր-Զօրի անապատին մէջ, վրաններու տակ, պետուիններու թափառական կեանքով, անասելի թշուառութեան մէջ, տակաւին կ'ապրին տարագրութեան զոհեր, խլեակներ՝ նահապետական, առողջ, մաքուր հայ բնտանիքներու, զորս թուրքը արմատախիլ ըրաւիրենց չորսհազարամեայ բնակավայրէն, եւ Հայատանի, Փոքր Ասիոյ եւ Թրակիոյ հեռաւոր քաղաքներէն ու զիւղերէն քշեց, ինչ որ չէր ջարդած, մինչեւ Տէր-Զօրի անապատը, «քրիստոնեայ» եւ «քաղաքակիրթ» մարդոց աչքին տակ եւ կամ անոնց մեղսակցութեամբ:

Դիտեցէք իրենց լուսանկարները։ Նահատակութիւնը դրոշմուած է անոնց դէմքին վրայ։ Տարագրութեան սարսափներէն ետք, Միջագետքի հասարակածային տաքը, աւազուտքին յատուկ փոխանցիկ եւ կուրցընող թրախօման, տեղական հիւանդութիւնները և վարակիչ ախտերը, վրանաբնակներու ծայրայեղ չքաւորութիւնը, «Հաճի» զարնելու սովորութիւնը, վրանաբնակ կիններու աւելի քան տաժաննելի աշխատանքը, այլանդակած են դիրենք։

Յուշերու հաւաքման առաջին օրէն, ծրագրեցի այցելել Սուրիա եւ Միջագետք, անձամբ հաւաքելու համար հայ-պետուիններու վկայութիւնը։ Տէր-Զօրի անապատէն անցեր եմ հինգ անդամ, 1914էն քիչ առաջ։ Մանօթ էի պետուիններու նիստ ու կացին։ Քաղաքական աննպաստ պայմաններ դժբախտաբար արգելք եղան ծրագրիս։ Գրեցի Լիբանան, Սուրիա, եւ Իրաք, ծանօթներու եւ աղղային իշխանութեանց, գտնելու համար թղթակից մը Տէր-Զօրի մէջ։ Տարի մը ամբողջ, դիմումներս մնացին ապարդիւն, մինչեւ որ, օրին մէկը, ինքնարերաբար իր աշխատակցութիւնը առաջարկեց Տէր-Զօր բնակող հայուհի մը, Տիկ. Փառանձեմ Պալեան, որ եղաւ ոչ միայն անձնուէր եւ սրտցաւ, այլեւ թանկագին աջակից մը իր գրական կարողութիւններով։

Դժուար է, անշուշտ (տղամարդոց համար նոյնիսկ վտանգաւոր), կապ հաստատել վրանաբնակներու հետ և հետաքրքրուիլ անոնց կիններով ու զաւակներով։ Աւելի դժուար է զիրենք լուսանկարելը։ Տիկ. Փառանձեմ Պալեան յաջողեցաւ ձեռք բերել սպասուածէն աւելին։

Իրեն կը պարտինք երկու հատորները ամբողջացնող «Տէր-Զօր»ի մասը։ Իրն են տեղեկութիւնները Միջա-

գետքի հայկական գաղութիներուն եւ Սէնճարի լեռնային շրջանին մէջ ապրող քրդախօս հայերու մասին։ Շնորհիւ իր նախաձեռնութեան, Տէր-Զօր ապրող կարգ մը տարագիրներ տարիներ ետքը իրենց ազգականները գտան թերթերու միջոցաւ։

Իր առաջին նամակը, անապատին ողբերգութեան ամենչն ցնցող փաստաթուղթն է։ Խօսքը տանք իրեն։

«Մաքրուհի Տէր-Ղաղարեան, որուն յուշերը ներփակ կր դրկեմ, պատուր ծախելու համար (կենդանիներու չորցած աղբ, զոր կը զործածեն իրը վառելանիւթ։ Լ. Մ.) ևկած էր Տէր-Զօր իր մեծ զաւկին հետ։ Պր. Մութաֆեան (Տէր-Զօրցի մը որ տեղեակ էր յուշերու հաւաքման ձեռնարկին։ Լ. Մ.) իրենց կը հանդիպի փողոցին մէջ եւ դիմագծէն կոահելով, կը հարցնէ. «Հա՞յ էք»։ «Ոչ», կը պատասխանէ տրան, «մենք արարներ ենք», բայց մայրը զայն կը լուեցնէ եւ կ'րաէ. «Այո, հայ եմ եւ այս տղան ալ զաւակս է. չէի դիտեր որ տակաւին հայ մնացած է աշխարհի մէջ...»

Կինը մեր տունը բերին։ Երբ ներս մտաւ, շլմորած և ապշած, սկսաւ վագել մէկ կարասիէն միւսը, զանոնք շօշափելով եւ փայփայելով։ «Մենք ալ, կը կրկնէր հեկեկալով, հօրս տանը մէջ ունէինք այսպէս աթոռներ, այսպէս զորպեր, այսպէս սեղան, ձեռագործ...»։ (Պետուին վրաններու տակ ոչ մէկ կարասի զոյութիւն ունի։ Լ. Մ.)։

Իր յուղումը փոխանցուեցաւ մեղի եւ մենք ալ սկսանք արտասուել իր հետ։ Նստեցուցինք, սուրճ եւ ճոշ հրամցուցինք։

Մաղերը փետուելով եւ հեղեղի նման արցունք թա-

փելով, սկսաւ երգել: Նոյնութեամբ գրի առի արտա-
սանած բառերը, որոնց իմաստը չէր հասկնար:

Բնակարանս տխուր, պանդոկ օտարաց,

Օդս օտար, ջուրս օտար, օտար ազգ,

(փոխանակ «Հաց»ի: Փ. ♩.)

Այս հայրենիք, քեզ յիշելով կ'արտասուեմ,

Զկայ հայրիկ, չկայ մայրիկ, քոյր, եղբայր,

Զիք ազգական, որով ցաւերս մեղմանար...

Փոխեց երգը.

Վէրքերով լի ջան ֆէտան եմ, քափառական տուն

չունիմ,

Եարիս փոխան զէնին եմ զրկեր, գիշերները քոն

չունիմ...

«Այս, կ'ըսէր, ես շատ տառապած եմ, հիւանդ եմ,
աղատեցէք զիս, քոյրեր, եղբայրներ...: Երբ եվէրէկ
էինք, աւելցուց, մայրս, քոյրս եւ ես միասին լուսանը-
կարուեցանք: Մայրս ձեռքը բռնած էր Ս. Գիրքը. մենք
ալ ծաղկեփունջ: Ամերիկա, մեր ազգականներուն դրկե-
ցինք»: Հաղիւ այսքանը կրնայ յիշել: Հայերէնը եւ
թուրքերէնը մոռցած է, շատ սահուն արաբերէն կը
խօսի: Երդած երգերը եվէրէկ սորված է: Զէ մոռցած
նաև թուրքերէն լեզուով աղօթք մը, զոր խաչակնքե-
լով արտասանեց.

«Եա րապպ, Աքրահամըն իմանընտան՝ իման, իսա-
հակըն իթա'աթընտան իթա'աթ, վէ Յորուն սապըն-
տան՝ սապը իհան էյլէ պանա, քի շաշըմայըմ վէ սէ-
նին եօլարընտան եիւրէյիմ»:

Իր ըսածին համաձայն, պետուին վրաններու տակ

բազմաթիւ հայեր կան, որոնք կը կարծեն թէ աշխարհի մէջ հայ չէ մնացած :

Միւս կողմանէ, մինչեւ 1930, չնորհիւ անմոռանալի Միւս Եէփէի ջանքերուն, հաղարաւոր հայեր, մեծ մասամբ կին եւ աղջիկ, փրկուեցան անապատէն : Միւս Եէփէի մահէն ետք, դադրեցաւ փրկութեան գործը : Տէր Զօր եւ շրջակայքը ասլրող կիներ երբեմն ծնողք եւ աղդական կը գտնեն, բայց ընտանիք կազմած են, զաւակ ունին եւ չեն ուզեր բաժնուիլ անոնցմէ : Կան այրեր, որոնք 5-6 տարեկանին որդեգրուած են արաբներէ եւ ամուսնացած են իսլամ աղջկանց հետ, զաւակներու հայր են եւ կ'ըսեն . «Մենք հայերու մէջ չենք վայլեր . . .» :

Իրենց հայութիւնը եւ ազգային զգացումը չեն մոռցած քրդական շրջանի հայերը, որոնք քրդախօս են : Գամիշլիի եւ Հասիչի միջեւ գտնուող թէլպրակ գիւղին բնակիչները, ամէնքն ալ քրդախօս, ամբողջութեամբ ներգաղթեցին վերջին կարաւանով : Իրենց հետ աղնուազգի ձիեր տարին : Ճէզիրէի հայութիւնն ալ ուզեց ներգաղթել, իրենց տունը եւ կարասիները ծախողներ եղան, բայց դժբախտաբար իրենց կարգը դալէ առաջ, ներգաղթը դադրեցաւ :

Շարունակեմ Մաքրուհի Տէր-Ղազարեանի մասին :

Հիւանդ ըլլալուն վրայ շատ պնդեց եւ աղաչեց որ ճար մը խորհինք : Անմիջապէս մեր թժիշկը կանչեցինք, որ քննելէ ետք, սաստիկ բարկացաւ մեզի : «Թրանկախով վարակուած է, ըսաւ, ինչպէ՞ս կը համարձակիք սեղանակից ընել եւ ձեր երախաներուն կեանքը վտանգել : Կրնաք տունով տեղով վարակուիլ . . .» :

(Անապատի վրաններուն տակ տարածուած է սարսափելի ախտը, զոր ոչ ոք կը խորհի դարմանել : Վարակուեցան մեր խլեակներն ալ, որոնք, էվէրէկցի կնոջ

նման, կ'ապրին կենդանինահատակութեան կեանքը, իր բոլոր զարհուրանքով... Լ. Մ.) :

Տիկ. Փ. Պալեանի յաջորդական նամակներէն.

«Այստեղ կը գտնուի Սեբաստացի Արմենուհի Թուլումճեանը, որուն յուշերը գրեցի: Իր հետ միասին փնտուցինք ուրիշ Սեբաստացիներ եւ հատ մը գտանք: Փնտուտուքը պիտի շարունակենք:

«Երկրորդ Սեբաստացի կնոջ հայրը ուսուցիչ է եղեր Սեբաստիա: Տարագրութեան միջոցին կը սպաննուի: Այս կինը ծծկան մանուկ է եղեր, մայրը կ'ամուսնայ արարի մը հետ, Շէտտէտէի կողմերը: Աղջիկը երր կը մեծնայ, կ'ամուսնացնէ արարի մը հետ, որ արդէն կին մը ունի եղեր: Կը նախատեն եւ կը ծեծեն դինքը, թէ ամուսինը եւ թէ առաջին կինը: Շատ թշուառ վիճակ մը ունին: Զինքը կանչել տուի արարի հետ ամուսնացած հայ կնոջ մը տունը: Հաղիւ հատ ու կտոր պատասխանեց եւ փախաւ, ըսելով թէ հայրը, մայրը արար են եւ ազգական չունի: Կը վախնայ ամուսինէն եւ միւս կնոջմէն: Դրացի կինը մօրմէն լսած էր իրենց պատմութիւնը եւ ինծի հաղորդեց» :

«Հայ կին մը եւս կայ, հաւանաբար Սեբաստացի, Ովսաննա Տէրտէրեան: Ամուսինը, Նշան Տէրտէրեան, քահանայի սերունդ, քանի մը տարի առաջ կը մեռնի, ձգելով այրի մը եւ հինգ զաւակ: Աղջիկներէն մէկը ամուսնացած է խեղճ արհեստաւորի մը հետ: Երկրորդը կը ծառայէ ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ: Մնացեալները իրենց մօր քովն են: Միայն ամենափոքրը մանչ է, 8 տարեկան: Աղքատ են եւ օգնութեան կարօտ: Ովսաննան լուացարարուհի էր, բայց ծանր հիւանդութիւն անցուց եւ երկու տարիէ ի վեր չկրնար աշխատիլ: Ամու-

նոյն աղքականները Ամերիկա են եղեր: Կը խնդրէ որ
թերթերու մէջ գրէք, թերեւս տեղեկանան եւ քիչ մը
օգնեն իրենց»:

Մնացեալը պիտի կարդաք հայ-պետուիններու յու-
շերուն մէջ, զորս Տիկին Պալեան հաւաքեց այնքան
խղճմտութեամբ և անձնուիրութեամբ, արհամարելով
նման աշխատանքի մը րոլոր դժուարութիւնները և այ-
լազան վտանգները: Շնորհակալութիւն իրեն, յանուն
կենդանինահատակ մեր քոյրերուն եւ յանուն հայու-
թեան ամենաարդար դատին:

Այս հատորին մէջ հրատարակուած են «Տէր-Զօր»ի
յուշերէն զատ ուրիշներ, որոնք առաջին հատորէն դուրս
մնացած էին նիւթերու առատութեան պատճառաւ: Էա-
կան էր անոնց հրատարակութիւնն ալ, նկատի ունենա-
լով առաջադրուած նպատակը. որքան կարելի է հաւա-
քել վկայութիւնը՝ Թուրքիոյ ամէն մասերէն տեղա-
հանուածներուն, ապացուցանելով թէ Ոճիրը ղեկավար-
ուեցաւ միեւնոյն ծրագրին հետեւելով եւ գործադրուե-
ցաւ միեւնոյն ձեւով, Պալքաններէն մինչեւ Տէր-Զօր եւ
մինչեւ Սանճար . . . :

Կրնայ անհաւատալի թուիլ, բայց ոճրագործը,
քաջալերուած իր պաշտպան մեղսակիցներէն, արդէն
կ'ուրանայ Ոճիրը:

Ունինք այն հաստատ հաւատքը որ այս երկու հա-
տորները, «1915-Աղէտ եւ Վերածնունդ» եւ «Տէր-Զօր»,
պիտի ըլլան անհերքելի թղթածրար, երբ մեր մէկ ու
կէս միլիոն զոհերը ներկայանան — եւ պիտի ներկայա-
նան, ուշ կամ կանուխ — վերանորոգուած մարդկու-
թեան մը դատարանին առջեւ:

Այս հատորն ալ ունի նախորդին նման իր լուսաւոր

կողմը, վերածնունդի բաժինը, բազմաթիւ լուսանկարներով:

Ենորհիւ հայ ժողովուրդին անընկճելի նկարագրին, մարմին առած է հայուն դարերու երազը, վերածնուածեւ հրաշալի հայրենիք մը, Սովետական Հայաստանը, որ տասանորդուած հայուն փրկութեան՝ խարիսխ դարձաւ եւ որուն շարունակական վերելքը, մեծ Սուգէն ետք, մեզ կը լեցնէ երջանկութեան եւ հպարտութեան զգացումով:

ԼԵՒՈՆ ՄԵՍՐՈՊ

Արաբացած հայ լնտանիք մը